

УДК 340.0;340.1

Л. І. Каленіченко,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 (слідства)
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-4729>

СТАДІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Проаналізовано основні стадії юридичної відповідальності як динамічного правового явища. Залежно від ступеня встановлення об'єктивної істини у справі виокремлено такі стадії юридичної відповідальності: 1) стадію виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; 2) стадію притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; 3) стадію настання юридичної відповідальності. Надано загальнотеоретичну характеристику виокремлених стадій.

Ключові слова: юридична відповідальність, стадії юридичної відповідальності, виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності, притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення, настання юридичної відповідальності.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є універсальним правовим явищем будь-якої правової системи. Вона, з одного боку, є однією з гарантій забезпечення правопорядку та законності в суспільстві, а з іншого, – обумовлює дієвість усього правового механізму держави, забезпечує реалізацію системи законодавства й системи права. Юридична відповідальність – складне багатоаспектне правове явище, яке у своїй статистиці міститься у змісті норм права, проте з моменту порушення суб'єктивних прав, вчинення правопорушення, вчинення (в окремих передбачених законом, договором випадках) об'єктивно протиправного діяння *набуває динамічного характеру*, знаходить своє відображення в реальному житті та конкретних правових відносинах.

Стан дослідження. Сутність, зміст, мету, функції та види юридичної відповідальності досліджували у своїх працях такі вчені, як Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова, Н. А. Берlach, В. І. Борисова, І. Л. Бородін, В. К. Гришук, В. А. Гуменюк, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, А. Ф. Мота, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, С. Н. Приступа, І. А. Сердюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. В. Ткаченко, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін. Окремо стадії юридичної відповідальності на загальнотеоретичному рівні вивчали Б. Т. Базильов, М. В. Вітрук, М. В. Задніпровська, Д. А. Ліпінський, Б. А. Назаров, О. Ф. Скакун, Р. А. Хачатуров, М. Д. Шиндяпіна та ін.

Метою цієї статті є виокремити, проаналізувати та охарактеризувати основні стадії юридичної відповідальності як динамічного правового явища.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науковій і навчальній літературі немає єдності поглядів щодо необхідних стадій юридичної відповідальності. Так, М. В. Задніпровська пропонує розрізняти дві стадії: «стадію стану» прав і обов'язків суб'єктів правових відносин відповідальності та стадію реалізації прав і обов'язків суб'єктів правовідносин відповідальності [1, с. 7]. Б. Т. Базильов виокремлює три стадії юридичної відповідальності: виникнення (першопочаткового розвитку); конкретизації; здійснення [2, с. 90]. На думку Б. А. Назарова, процес реалізації юридичної відповідальності має чотири стадії: виникнення; виявлення; офіційної її оцінки в актах компетентних органів; реалізації [3, с. 296]. М. Д. Шиндяпіна залежно від співвідношення ступеня пізнання компетентними органами й посадовими особами вчиненого правопорушення та змін, що відбуваються у правовому статусі правопорушника, пропонує розрізняти такі стадії: виникнення; конкретизації (встановлення, призначення); реалізації юридичної відповідальності [4, с. 61–64].

На думку М. В. Вітрука, слід виокремлювати три стадії юридичної відповідальності: 1) виникнення юридичної відповідальності; 2) «розпредмечування» юридичної відповідальності; 3) реалізації правопорушником його ступеня юридичної відповідальності в контексті відповідної діяльності компетентних органів і посадових осіб [5, с. 181].

Р. А. Хачатуров і Д. А. Ліпінський пропонують розрізняти дві стадії юридичної відповідальності: виникнення та динаміки юридичної відповідальності. Вони стверджують, що стадія динаміки юридичної відповідальності починається з моменту осуду та триває аж до припинення юридичної відповідальності [6, с. 543–544].

О. Ф. Скакун у механізмі покладення юридичної відповідальності пропонує виділяти чотири стадії: 1) загального стану (попереджувальна відповідальність); 2) притягнення до відповідальності (суб'єктивна сторона); 3) встановлення юридичної відповідальності (об'єктивна сторона); 4) настання юридичної відповідальності [7, с. 480].

Аналіз зазначених позицій дає підстави стверджувати, що у класифікації стадій юридичної відповідальності немає суттєвої різниці, хоча теорія юридичної відповідальності, на наш погляд, потребує певних уточнень в аспекті стадій її покладення. По-перше, важливо в межах виокремлення стадій юридичної відповідальності визначити критерій (підставу, основу) поділу механізму покладення юридичної відповідальності на етапи. По-друге, перш ніж формулювати конкретні стадії юридичної відповідальності, необхідно визначити їх відповідні точки: момент виникнення правовідносин відповідальності та момент їх припинення.

Беручи до уваги те, що «об'єктивний факт правопорушення є не лише підставою юридичної відповідальності, а й моментом виникнення

правовідносин відповідальності, незалежно від того, виявлено правопорушення компетентними органами держави чи ні, стало воно предметом розгляду чи ні» [4, с. 58–59], ми вважаємо за доцільне відправною точкою (*моментом виникнення правовідносин відповідальності*) визнати *об'єктивний момент порушення суб'єктивних прав, вчинення правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках)*. У свою чергу, моментом припинення відносин відповідальності, на наш погляд, слід вважати момент виконання рішення або закінчення терміну покарання, про що складається відповідний правозастосовний акт, а у випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності – момент добровільного відшкодування шкоди.

Щодо критерія (*підстави, основи*) поділу механізму покладення юридичної відповідальності на стадії, то, спираючись на класифікації стадій юридичної відповідальності М. Д. Шиндяпіної, М. В. Вітрука, О. Ф. Скакун, вважаємо за доцільне його сформулювати так: *«залежно від ступеня встановлення об'єктивної істини у справі»*. Таким чином, моментом виникнення юридичної відповідальності є *об'єктивний момент порушення суб'єктивних прав, вчинення правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках)*. Стадії юридичної відповідальності є відносно самостійними етапами в механізмі її покладення залежно від ступеня встановлення об'єктивної істини у справі.

З огляду на зазначене ми вважаємо, що *першою стадією механізму покладення юридичної відповідальності слід визнати стадію виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності*. Підстави притягнення до юридичної відповідальності являють собою сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою [7, с. 479]. До цих підстав в юридичній загальнотеоретичній літературі традиційно відносять наявність складу правопорушення та наявність норми права, яка прямо передбачає склад правопорушення [7, с. 479].

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне констатувати, що *перша стадія виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності починається з моменту порушення суб'єктивних прав, вчинення правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках)*. При цьому слід підкреслити, що «ні констатація факту правопорушення компетентними особами, ні акт застосування до особи відповідальності, ні акт застосування юридичної санкції, ні її реалізація не можуть спричинити право держави покарати людину, крім дійсного факту скоєння правопорушення» [2, с. 9]. Тобто реалізація першої стадії юридичної відповідальності не залежить від волі тих чи інших державних органів і компетентних осіб. Юридична відповідальність виникає об'єктивно (що є початком її «стадійності») внаслідок порушення суб'єктивних

прав, вчинення правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках).

Щодо нормативної підстави притягнення до юридичної відповідальності як однієї з обставин, наявність якої робить юридичну відповідальність можливою, то нормативні приписи того чи іншого нормативно-правового акта вступають у дію та врегульовують суспільні відносини з моменту набрання ним юридичної сили. Наприклад, норми Кримінального кодексу України являють собою нормативну підставу кримінально-правової відповідальності з моменту набрання ним юридичної сили.

Таким чином, реалізація першої стадії юридичної відповідальності (*стадії виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності*) тісно пов'язана з моментом набрання чинності нормативно-правовим актом, в якому міститься норма права, що прямо передбачає склад правопорушення вчиненого протиправного діяння.

Другою стадією механізму покладення юридичної відповідальності, на наш погляд, слід визнати стадію притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення. На цій стадії, по-перше, встановлюється суб'єкт юридичної відповідальності, досліджуються обставини вчинення протиправного діяння, по-друге, ухвалюється рішення про вид і ступінь відповідальності щодо конкретного суб'єкта відповідальності порушення суб'єктивних прав, вчиненого правопорушення, об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках).

У цьому контексті звернімо увагу на те, що суб'єкт правопорушення та суб'єкт юридичної відповідальності можуть не збігатися в тих випадках, які безпосередньо передбачені правовим регулюванням суспільних відносин [8, с. 96]. Наприклад, Цивільний кодекс України допускає відсутність збігу таких суб'єктів. У зв'язку з цим під час характеристики змісту другої стадії юридичної відповідальності коректніше використовувати термін «суб'єкт юридичної відповідальності» замість терміна «суб'єкт правопорушення».

Друга стадія покладення юридичної відповідальності реалізується через владну діяльність компетентних органів і посадових осіб. Як правило, вона тісно пов'язана з такою правовою формою держави, як правозастосування. На цій стадії встановлюється фактична основа (факти й обставини, передбачені правом, тобто юридично значущі), юридична основа справи (здійснюється юридична кваліфікація протиправного діяння), ухвалюється владне рішення та створюється правозастосовний акт, в якому закріплюються вид і ступінь юридичної відповідальності.

Однак таким чином юридична відповідальність розвивається лише за умови, коли порушення суб'єктивних прав, правопорушення або вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках) було виявлено уповноваженими особами (у випадку порушення суб'єктивних прав – зацікавленими особами).

Факт виявлення порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках) не впливає на факт його існування як об'єктивної реальності, а відповідно і на факт існування юридичної відповідальності. У цьому випадку йдеться про латентне порушення суб'єктивних прав, правопорушення, об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом, договором випадках), а отже, і про латентну юридичну відповідальність. Юридична відповідальність як правове явище, що є наслідком порушення суб'єктивних прав, правопорушення, об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках), існує об'єктивно та припиняє своє існування після збігу строків давнини притягнення до неї.

Звернемо увагу на те, що друга стадія юридичної відповідальності не охоплює особливості окремих проявів цивільно-правової відповідальності. Наприклад, у випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності (згідно із цивільним законодавством) необхідності у встановленні суб'єкта юридичної відповідальності, дослідженні обставин вчинення протиправного діяння, ухваленні рішення про вид і ступінь відповідальності немає, а тому немає потреби у другій стадії юридичної відповідальності.

У підсумку аналізу стадії притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення вважаємо за необхідне підкреслити, що в юридичній науковій літературі цю стадію механізму покладення юридичної відповідальності деякі вчені-правознавці визначають як «стадію розпредмечування юридичної відповідальності» [5, с. 181] або «стадію конкретизації юридичної відповідальності» [4, с. 63].

Третью стадією механізму покладення юридичної відповідальності, на нашу думку, слід визнати стадію настання юридичної відповідальності. Одразу звернемо увагу на те, що в юридичній літературі деякі вчені формулюють її як «стадію реалізації ступеня юридичної відповідальності» [5, с. 179–181; 9, с. 379]. На наш погляд, таке формулювання є цілком логічним та етимологічно обґрунтованим у зв'язку з тим, що реалізація – «це здійснення якогось плану, проекту, програми тощо» [10, с. 581–582]. Однак, формулюючи назву третьої стадії юридичної відповідальності як «настання юридичної відповідальності», ми виходили з того, що саме на цьому етапі реалізації досліджуваного правового явища юридична відповідальність «розпочинається, замінює один правовий стан суб'єкта права на інший, поширюється на відповідні правові відносини» [11, с. 737].

Підстави настання юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність об'єктивно необхідною [7, с. 479]. До необхідних підстав належать: фактична підстава; нормативна підстава; відсутність підстав для звільнення від відповідальності; наявність правозастосовного (процесуального) акта, що набрав чинності [7, с. 479]. Із зазначеного випливає, що для реалізації третьої стадії юридичної відповідальності, як правило (у цьому

контексті йдеться лише про юридичну відповідальність, яка настає за правопорушення), необхідні не лише фактичні (вчинення правопорушення) та юридичні підстави притягнення до юридичної відповідальності, а й відсутність підстав для звільнення від відповідальності та наявність правозастосовного (процесуального) акта, що набрав чинності.

Таким чином, *третья стадія юридичної відповідальності, за загальним правилом, починається з моменту набрання чинності правозастосовним актом, який визначає вид і ступінь відповідальності щодо конкретного суб'єкта відповідальності, порушення суб'єктивних прав, вчиненого правопорушення, об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках). При цьому слід враховувати особливості цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, у випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності (цивільно-правової) процесуальна підстава останньої відсутня. Отже, третя стадія юридичної відповідальності у такому випадку буде починатися з моменту взяття на себе суб'єктом відповідальності обов'язку відшкодувати завдану шкоду.*

Стадія настання юридичної відповідальності характеризується реалізацією спеціального правового статусу суб'єкта відповідальності, визначеного на підставі виду і ступеня юридичної відповідальності. Дотримання обмежень прав і свобод, законних інтересів суб'єктом відповідальності є його юридичним обов'язком. При цьому ступінь обмеження загального правового статусу може бути різним, він залежить від характеру й виду правопорушення, відповідного виду та ступеня юридичної відповідальності [9, с. 379].

З огляду на зазначене та беручи до уваги те, що юридична відповідальність як явище суб'єктивного права є обов'язком суб'єкта порушення суб'єктивних прав (правопорушення) зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, які виникають з факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення), маємо підстави наголосити, що вид і ступінь юридичної відповідальності певною мірою обумовлюють спеціальний правовий статус суб'єкта відповідальності. Тобто юридична відповідальність як додатковий обов'язок втілюється в життя в конкретних правових відносинах, що є наслідком порушення суб'єктивних прав (правопорушення), саме на третій стадії.

Момент закінчення третьої стадії юридичної відповідальності тісно пов'язаний із накладанням стягнення, виконанням покарання або в окремих випадках цивільно-правової відповідальності добровільним відшкодуванням шкоди тощо. При цьому в межах кримінальної відповідальності виконання покарання є основною, але не єдиною формою її реалізації. Можлива кримінальна відповідальність без покарання (наприклад, застосування примусових заходів виховного значення) або без реального відбування покарання (умовне засудження) [7, с. 479].

Підсумовуючи викладене, маємо підстави констатувати, що стадії юридичної відповідальності є відносно самостійними етапами в механізмі її покладення. Залежно від ступеня встановлення об'єктивної істини у справі основними стадіями юридичної відповідальності є: 1) стадія виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності; 2) стадія притягнення до юридичної відповідальності та її встановлення; 3) стадія настання юридичної відповідальності. Кожна з них характеризується відповідними моментами виникнення правовідносин відповідальності та моментами їх припинення.

Список бібліографічних посилань: 1. Заднепровская М. В. Осуществление юридической ответственности и социалистическая законность: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1984. 17 с. 2. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1985. 120 с. 3. Назаров Б. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. М.: Юрид. лит., 1976. 312 с. 4. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1996. 210 с. 5. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с. 6. Липинский Д. А., Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2007. 950 с. 7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с. 8. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с. 9. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія: монографія/І. Безклубий, І. Гриценко та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 448 с. 10. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень/уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с. 11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

Надійшла до редколегії 16.01.2017

Калениченко Л. И. Стадии юридической ответственности: общетеоретическая характеристика

Проанализированы основные стадии юридической ответственности как динамического правового явления. В зависимости от меры установления объективной истины по делу выделены такие стадии юридической ответственности: 1) стадия возникновения оснований для привлечения к юридической ответственности; 2) стадия привлечения к юридической ответственности и её установления; 3) стадия наступления юридической ответственности. Дана общетеоретическая характеристика выделенных стадий.

Ключевые слова: юридическая ответственность, стадии юридической ответственности, возникновение оснований для привлечения к юридической ответственности, привлечение к юридической ответственности и её установление, наступление юридической ответственности.

Kalenichenko L. I. Stages of legal liability: general and theoretical characteristics

It has been established that stages of legal liability as a dynamic legal phenomenon are relatively independent points in the mechanism of its imposition. It has been proved that depending on the degree of establishing the objective truth in the case by the main stages of legal liability are: 1) the stage of the genesis of reasons for bringing to legal liability; 2) the stage of bringing to legal liability and its establishment; 3) the stage of attachment of legal liability. General and theoretical characteristics of the allocated stages have been provided; it has been noted that each of them is characterized with the relevant points of the genesis of legal relations of the liability and the points of their termination.

Keywords: liability, legal liability, stages of legal liability, genesis of reasons for bringing to legal liability, bringing to legal liability and its establishment, attachment of legal liability.

УДК 340.114:364-25

О. В. Левада,

здобувач науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0086-5050>

ПРАВОВІ ПІЛЬГИ ЯК СПОСІБ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Проведено загальнотеоретичний аналіз сутності та характерних властивостей пільг як специфічного способу правового регулювання суспільних відносин. Наведено авторський перелік найважливіших юридичних характеристик пільг, розкрито їх особливості.

Наголошено, що пільгування в державі має бути соціально виправданим і носити аполітичний характер. Зроблено висновок, що соціальна роль пільг на сьогодні залишається надзвичайно важливою, а питання оптимального правового забезпечення реалізації ними регуляторного потенціалу ще тривалий час залишатиметься важливим аспектом діяльності законодавчої та виконавчої влади.

Ключові слова: правове регулювання суспільних відносин, способи правового регулювання, пільги, пільгування, соціальна підтримка, правовий статус особи, права і свободи людини, законність і правопорядок.

Постановка проблеми. Питання, які характеризують різноманітні аспекти правового регулювання суспільних відносин, традиційно залишаються в центрі уваги юридичної науки як одна з найбільш важливих загальнотеоретичних проблематик. Це пояснюється тим, що суспільство та держава постійно перебувають у пошуку найбільш оптимальних моделей, способів і засобів нормативного впорядкування соціальних процесів з метою забезпечення належного рівня їх